

Selectieve uitschakeling uit het arbeidsproces

Een denkbare toekomst

PROF. DR. L. H. KLAASSEN* — PROF. DR. W. EIZENGA**

De technologische ontwikkeling wijst in de richting van computerisering van alle werkzaamheden die een routinematig karakter dragen. Volgens de auteurs wordt dit soort werkzaamheden vooral verricht door middencategorieën op de arbeidsmarkt. Zij zijn het dan ook die het meest met uitstoot uit het arbeidsproces worden bedreigd. Deze situatie op de arbeidsmarkt, in samenhang met andere sociaal-economische en demografische factoren, heeft een aantal verstrekkende maatschappelijke gevolgen. In dit artikel bespreken de auteurs een aantal van deze gevolgen. Zo kunnen er behalve financiële verschillen tussen werkenden en niet-werkenden, ook verschillen in de keuze van woonplaats, in de tijdbesteding en in het consumptiepatroon ontstaan. Aan een aantal van deze ontwikkelingen lijken nogal onaangename kanten vast te zitten. Daarom vragen de auteurs naast alle economische en technische innovaties ook meer aandacht voor sociale innovatie.

„To those who sweat for their daily bread leisure is a longed-for sweet — until they get it” 1).

1. Inleiding

Nu vele toekomst in de loop der tijd tot het verleden zijn gaan behoren zijn wij in de gelegenheid te controleren of de verwachtingen die men over die toekomst had enigermate zijn gerealiseerd. Daarbij bleek zonneklaar dat zulks slechts zelden het geval was. En voorzover verwachtingen dienaangaande wel uitkwamen, bleek dit veelal om volslagen andere redenen het geval te zijn dan men destijds meende. Sindsdien hebben scenario's de plaats ingenomen van prognoses.

Het maken van een goed scenario is aanzienlijk minder eenvoudig dan soms wel wordt gedacht. Het vervelende daarbij is namelijk dat een scenario consistent moet zijn, dus bestaand, denkbaar. Inconsistenties zoals belastingopbrengsten die hoger zijn dan het nationale inkomen zijn niet zo moeilijk te vermijden. Meestal echter zitten de problemen dieper en is er veel studie voor nodig om volledige consistentie te bereiken.

Wanneer eenmaal een set scenario's is gemaakt, dient zich het probleem aan hoe men verder zou moeten gaan. Een poging deze vraag te beantwoorden zou ons van ons eigenlijke onderwerp afleiden. Bovendien zijn wij ons er zeer wel van bewust de toekomst niet te kennen. Deze blijft daarom achterwege.

Politici moeten qualitate qua tot een antwoord komen. Zij kiezen een toekomst uit het pakket van scenario's en verklaren daarna waarom het wenselijk is dat scenario te verwezenlijken.

Als deze procedure wordt gevolgd komt er natuurlijk nooit een niet leuke toekomst uit de bus. Gevreesd moet evenwel worden dat er wel degelijk vele niet leuke, maar zeer wel denkbare toekomst zijn. Het doel van dit artikel is met grote vrijmoedigheid voor één daarvan aandacht te vragen en de contouren te tekenen. Het is aan de lezer te beoordelen of en in welke mate dit artikel ernstig is bedoeld.

2. Enkele uitgangspunten

Betrouwbare uitgangspunten zijn er voor een scenario evenmin als voor een prognose. Er is evenwel één grootheid die toch wel wat minder onzeker is dan andere, namelijk de toekomstige leeftijdsverdeling. Hebben wij het bij voorbeeld over het jaar 2000, dus 17 jaar van nu, dan kan toch met vrij grote nauwkeurigheid worden vastgesteld hoe de leeftijdsverdeling er in dat jaar uit zal zien. Weliswaar moeten er zekere veronderstellingen worden gemaakt over het geboortecijfer, maar van de voor ons doel relevante groep kan men zich bij benadering een beeld vormen.

Betrekkelijk simpele calculaties laten ons zien hoe het aantal jongeren zal afnemen en het aantal ouderen zal toenemen. De resultaten van beide becijferingen liegen er niet om. Op dit punt staan ons grote veranderingen te wachten.

Deze veranderingen gaan in vele landen gepaard met een automatische vergroting van het aanbod van vrouwen op de arbeidsmarkt, versterkt uiteraard door de invloed van de leeftijdsverdeling van vrouwen die er, evenals bij de mannen, voor zorgt dat het aantal jongeren dat zich momenteel op de arbeidsmarkt aanbiedt, zeer groot is. Dit vormt een tweede uitgangspunt.

Een derde uitgangspunt is dat de technische ontwikkeling, door sommigen ook wel technische vooruitgang genoemd, in de naaste toekomst zeer snel zal zijn. Bedoeld wordt daarmee te zeggen dat de techniek ons in staat stelt de arbeidsproductiviteit te laten toenemen. Maar tegelijkertijd worden wij daarmee in staat gesteld sneller mensen door apparaten te vervangen dan vroeger ooit het geval is geweest.

Een vierde uitgangspunt is dat de introductie van nieuwe technologieën („high tech” zoals de ingewijden het zo treffend zeggen)

* President-directeur van het Nederlands Economisch Instituut en hoogle-
raar Regionale Economie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

** Hoogleraar Staathuishoudkunde en Statistiek aan de Rijksuniversiteit
Leiden.

1) J. M. Keynes, *Essays in persuasion*, Londen, 1952, blz. 367.

plaatsvindt op grond van dezelfde overwegingen als tevoren. De technische ontwikkeling wordt als gegeven beschouwd. In grote lijnen betekent dit dat de houding van de maatschappij tegenover de techniek niet zal veranderen. Iedere technische vernieuwing die kostenbesparingen met zich brengt, wordt uit economisch oogpunt dus als heilzaam beschouwd. Innovatie als doelstelling van ministeries van economische zaken zal in de toekomst net als nu een vanzelfsprekende zaak zijn.

Ten slotte is er een economisch uitgangspunt. We leven nu in een periode van economische teruggang. In het volgende veronderstellen we dat deze teruggang van tijdelijke aard is, met andere woorden dat in de niet te verre toekomst de omvang van de totale productie weer zal gaan toenemen. Ook veronderstellen we dat er op langere termijn een einde zal komen aan de vermeerdering van het aanbod van vrouwen op de arbeidsmarkt en dat na het jaar 2000 de omvang van de beroepsbevolking in sommige landen zich zal stabiliseren en in andere zal dalen. Als we aannemen dat de economie zich van de korte-termijnintergang zal herstellen, wil daarmee nog niet gezegd zijn dat de werkloosheid zal afnemen. Wel dat zij, mede door de technologische ontwikkeling, van structuur zal veranderen. Zo kan men zeker verwachten dat het weer aantrekken van de economie gepaard zal gaan met toenemende activiteiten in de bouw en dus met een vermindering van het (grote) aantal werkloze bouwvakkers. Intussen zullen er evenwel nieuwe werklozen bijkomen, afgestoten door de automatiseerbare, robotiseerbare en computeriseerbare activiteiten. Het is moeilijk te zeggen of deze aantallen groter of kleiner zullen zijn dan die van de „conjuncturele” werklozen die weer tewerkgesteld worden. Op de langere duur is het geenszins uitgesloten dat de toeneming van de structurele technologische werkloosheid het zal winnen van de vermindering van de conjuncturele werkloosheid.

Onder zulke omstandigheden zal het wat moeilijk worden om te spreken over het goed of slecht gaan van de economie op lange termijn. Als de investeringen even snel stijgen als de werkloosheid kan moeilijk gesproken worden van een goede of een slechte ontwikkeling. Een dergelijk oordeel zal dan namelijk afhangen van de vraag of een toename van de werkloosheid aanvaardbaar wordt geacht in het licht van een stijging van de productie. In dezen gaat het om de gewichten die aan de verschillende doeleinden van beleid worden gegeven. Wellicht dat we, gewend zijnde aan het min of meer parallel lopen van fundamentele grootheden in de economie: consumptie, investeringen, werkgelegenheid enz., toch zullen moeten zoeken naar een wat genuanceerdere terminologie om de huidige situatie en de te verwachten ontwikkelingen in onze volkshuishouding te beschrijven. De huidige terminologie is misschien zelfs wat uit de tijd geraakt.

3. De technologie

Het is geen eenvoudige zaak om uit te maken in hoeverre een technologische ontwikkeling autonoom is, dus plaatsvindt onafhankelijk van maatschappelijke ontwikkelingen, of niet. Een groot deel van de huidige technologische ontwikkeling is gericht op het introduceren van kostprijsverlagende produktietechnieken, in feite neerkomend op arbeidsbesparende technieken, een deel op het vinden en creëren van nieuwe produkten. Een verschil, meestal aangeduid als procesinnovatie en produktinnovatie. Deze ontwikkelingen lijken normaal en gebruikelijk. Hoewel in sommige perioden sneller en in andere langzamer, is de neiging produkten en processen te verbeteren er, zeker sinds de industriële revolutie, altijd geweest. Toch is hiermee nog niet alles gezegd. In het huidige tijdbestek, gekenmerkt door een zeer grote internationale verwevenheid, wordt sterker dan ooit het zoeken naar nieuwe technologieën als het ware afgedwongen door het feit dat dit zoeken ook uiterst intensief bij de concurrenten op de wereldmarkt plaatsvindt. Door het achterblijven in deze concurrentiestrijd zou het bestaan van een bedrijf in groot gevaar kunnen komen. Aangetekend zij daarbij overigens dat in deze concurrentiestrijd steeds minder wordt gesproken over bedrijven die met elkander concurreren en steeds meer over landen, respectievelijk continenten. Het is heel gewoon geworden te spreken over de technologische concurrentiestrijd tussen de VS, West-Europa en Japan.

Een op grote schaal in te voeren technologische vernieuwing zou eigenlijk de vraag moeten oproepen of de daaruit resulterende uit-

stoot van arbeidskrachten sociaal verantwoord is of niet. Het is immers evident dat een technologische verandering van een productieproces economisch pas zin heeft als de kostprijs van het produkt daardoor daalt, met andere woorden als er minder arbeid voor nodig is. Maar, troost men ons, er openen zich bij iedere vernieuwing nieuwe mogelijkheden doordat er nieuwe markten kunnen worden aangeboord en nieuwe vraag ontstaat. De productie zal hierdoor zoveel toenemen dat een en ander uiteindelijk toch weer in hogere werkgelegenheid zal uitmonden. Zeer zeker geldt dit laatste natuurlijk voor de productie van nieuwe produkten die op de markt komen als gevolg van technische ontwikkelingen.

Aan de invloed van de technologie op de produktiefactor arbeid en in dat kader zeker op de werkgelegenheid is door vele auteurs aandacht gegeven, ook in het verleden. Zo ziet Ricardo duidelijk voor zich dat mechanisering van het productieproces tot uitstoting van arbeid aanleiding kan geven: „All I wish to prove is that the discovery and use of machinery may be attended with a diminution of gross produce; and whenever that is the case, it will be injurious to the labouring class, as some of their number will be thrown out of employment...” 2). In het Communistisch Manifest merkt Marx op: „Die Arbeit der Proletarier hat durch die Ausdehnung der Maschinerie und die Teilung der Arbeit allen selbständigen Charakter und damit allen Reiz für die Arbeiter verloren” 3). Bij het raadplegen van „klassieke” auteurs kan, hoewel nadelige aspecten duidelijk worden in het licht gesteld, bepaald niet worden geconcludeerd dat deze tot een negatief oordeel over de technische ontwikkeling komen. Bepaald optimistisch in het kader van onze probleemstelling spreekt Keynes 4) zich uit: „We are being afflicted with a new disease of which some readers may not yet have heard the name, but of which they will hear a great deal in the years to come – namely, *technological unemployment*. This means unemployment due to our discovery of means of economizing the use of labour outrunning the pace at which we can find new uses for labour. But this is only a temporary phase of maladjustment”.

In duidelijke tegenstelling met deze Keynesiaanse visie staat Mishan in zijn bekende boek *The costs of economic growth*, dat in 1967 werd gepubliceerd 5). „The general conclusion of this volume is that the continued pursuit of economic growth by Western Societies is more likely on balance to reduce rather than to increase social welfare”. En in de Appendix over „Technological unemployment” lezen wij: „..... it is far from being impossible that in the not-too-distant future a large proportion of the adult population would be *unemployable* simply because they would not be endowed with the innate capacities necessary to acquire the highly developed mental skills which may be called for by a more complex technology”. De zorgen op deze terreinen welke vandaag bij ons leven zijn dus niet nieuw.

Voorgaande beschouwingen zullen sommigen herinneren aan de motieven die de Engelse arbeiders in de vorige eeuw de pas uitgevonden en in werking gestelde stoommachines deed vernietigen. Deze werden door de geschiedenis zeer duidelijk in het ongelijk gesteld. Dat is sindsdien zo gebleven en was ook overigens vóórdien het geval. Technologische ontwikkelingen hebben nooit tot definitief grotere werkloosheid geleid. Toch is het niet helemaal verantwoord om deze conclusie te trekken. Men zou werkloosheid ook kunnen definiëren als het aantal uren waarop gewerkt zou kunnen worden maar waarop niet gewerkt wordt. Een beetje onwettig misschien, maar door deze formulering van de definitie van werkloosheid ziet men toch in dat het aantal niet gewerkte uren per hoofd van de beroepsbevolking zeer sterk is toegenomen en deze omstandigheid misschien heeft kunnen voorkomen dat een deel van de beroepsbevolking het grotere aantal uren bleef werken en een ander deel werkloos werd.

Ter illustratie verwijzen wij naar de geschatte gemiddelde aantallen werkuren en vakantie- en feestdagen van volwassen mannelijke nijverheidsarbeiders in Nederland sinds 1870. Het gemiddeld aan-

2) D. Ricardo, *The principles of political economy and taxation*, Londen, 1949, blz. 266.

3) K. Marx, Manifest der Kommunistischen Partei, in K. Marx: *Die Frühschriften*, heruitgave van S. Landshut, Stuttgart, 1953, blz. 532.

4) J. M. Keynes, op. cit., blz. 364.

5) E. J. Mishan, *The costs of economic growth*, Londen, 1967, blz. 171 en 179.

tal werkuren per dag en week is zeer aanzienlijk verminderd, zodat het gemiddeld aantal werkuren per jaar kon verminderen van 3.556 in 1870 tot 1.639 in 1981. Zulks houdt nauw verband met de langere leerplicht, de vroegere pensionering en de ontwikkeling van het stelsel van sociale verzekeringen. Bovendien blijkt dat het gemiddeld aantal vakantie- en feestdagen per jaar van 7 in 1870 tot 30 in 1981 is toegenomen.

Intussen dient in dit kader te worden bedacht dat het in gelijke mate verminderen van de werktijden van alle werkers zeer wel nieuwe arbeidsmarktproblemen kan veroorzaken, zeker indien de verschillende soorten arbeid op korte termijn niet substitueerbaar zijn (bij voorbeeld om redenen zoals later uiteengezet). Een gelijke arbeidstijdverkorting van iedereen zou dan wel eens een schaarste in één categorie en een overschot in een andere „non-competitive” groep kunnen veroorzaken. Het is dit probleem dat in ons scenario min of meer centraal staat.

4. Selectieve werkloosheid

Het lijkt aannemelijk om te stellen dat de huidige technologie de neiging vertoont tot een sterkere uitstoot van arbeidskrachten uit computeriseerbare (6) activiteiten. De werkgelegenheid die door technische innovatie op de tocht staat is niet die van de super-intellecten, inclusief die werkzaam in bij voorbeeld medische research, die het technologisch proces voortstuwen. Deze betreft ook niet de werkgelegenheid van degenen die niet-computeriseerbare werkzaamheden verrichten, bij voorbeeld in grote delen van de bouwrijverheid, in niet-zelfbedieningsrestaurants, in het onderhoud en schoonhouden van gebouwen en straten, in plantsoenen en parken, in onderhoud van auto's, in ziekenhuizen en sanatoria, politie en bewakingsdiensten enz. De banen in deze categorieën mogen wat minder dun gezaaid zijn dan vroeger (met overigens duidelijk waarneembare negatieve gevolgen), geheel verdwijnen zullen zij nooit.

Het is de midden categorie die wordt bedreigd, eenvoudigweg omdat hun werk een sterk routine-element in zich bergt en daardoor niet alleen *kán* worden overgenomen door daartoe geëigende apparatuur maar, indien dit gebeurt, dat werk ook sneller en met minder fouten plaatsvindt.

Intussen zou een dergelijk substitutieproces van arbeid door kapitaal leidend tot selectieve werkloosheid zeer wel andere indringende problemen kunnen oproepen. Zien we af van de verdere gevolgen van procesinnovatie als hierboven aangegeven, dan is de procesinnovatie zelf, bij gelijke prestatie, pas dan verantwoord als de kosten van de innovatie-apparatuur plus de aan de ontslagen werkkrachten te betalen uitkeringen lager zijn dan het loon dat voorheen uitbetaald diende te worden. Wordt aan degenen die ontslagen worden 60% van hun vroegere inkomen uitgekeerd, dan kan vanuit maatschappelijk oogpunt pas van een per saldo gunstig financieel resultaat van deze innovatie worden gesproken indien de kosten van de nieuwe apparatuur minder bedragen dan 40% van de oorspronkelijke arbeidskosten.

Stel een ogenblik dat dit laatste inderdaad het geval is, dan rijst nog wel de vraag wie dan die 60% zou moeten betalen. Het huidige stelsel van werklozenuitkering op grond van de Werkloosheidswet is, grosso modo, gebaseerd op de fictie dat de kans op werkloosheid voor een ieder gelijk is en dus de premiebetaling voor een ieder gelijk moet zijn en strekt ten behoeve van de collectiviteit.

Als nu echter de arbeid in klassen gaat worden verdeeld, enerzijds het computeriseerbare werk en anderzijds het niet-computeriseerbare werk, waarbij de kans op werkloosheid van de eerste klasse vele malen hoger is dan die voor de tweede klasse, is het de vraag of dit systeem van werklozenuitkering onder dergelijke omstandigheden nog wel werkt. Zou de premie moeten worden betaald uit het loon, dan zal de druk op dit loon immers vrij snel ondragelijk gaan worden. Er zal dan op een ander systeem moeten worden overgegaan waarbij de premies niet meer zijn gebaseerd op het arbeidsloon betaald in het bedrijf, maar op de produktiewaarde van het desbetreffende bedrijf. Dit uiteraard, een extreem geval nemend, om te voorkomen dat onbemande fabrieken in het geheel geen bijdrage zouden leveren in de mede door hun toedoen ontstane werkloosheid.

Nemen we echter een moment aan dat een bepaald systeem van werklozenuitkering toch overeind blijft, maar dat we wel geconfronteerd zullen worden met een massale werkloosheid die een „permanent” karakter gaat dragen.

Er doen zich dan een zeer groot aantal vragen voor. De eerste is of het mogelijk zal zijn dat de arbeidsmoraal zich onder invloed van de dan heersende omstandigheden zodanig zal wijzigen dat het voor velen „gewoon” gaat worden om niet aan het werk te gaan. Vooral in eerste instantie zou het niet participeren in het economische proces een gevoel van frustratie teweeg kunnen brengen, zeker vanuit het huidige denken. Geleidelijk zal wellicht door deze maatschappelijke ontwikkeling zelf een proces op gang komen waarbij men aan de gedachte van „niet werken voor de markt” begint te wennen, maar dit „aanpassingsproces” moet zeker niet worden onderschat.

Een tweede vraag die rijst is hoe deze niet aan het marktproces deelnemende mens zijn tijd zal besteden. Werken is niet alleen bezig zijn, het is ook veelal in meerdere of mindere mate creatief bezig zijn en bovenal is het voor velen elders, niet thuis, bezig zijn. Dit alles zal voor velen wegvallen en het thuiszitten wordt voor hen het normale beeld. *Wie heeft de partner dan nog iets te vertellen van wat er die dag is gebeurd? Heeft het dan nog zin om samen te wonen of is het maar beter gescheiden te gaan leven en elkaar 's avonds op te zoeken?*

Een derde vraag die zich in dit denkkader opdringt is wáár de niet voor de markt werkenden zullen gaan wonen. Door het wegvallen van een werkplaats is ook de binding met een bepaalde woonplaats veel losser geworden. Daarmee ontstaat een grotere vrijheid dan thans aanwezig is om zich bij het bepalen van de woonomgeving door desbetreffende voorkeuren te laten leiden. Sommigen zullen de stedelijke cultuur prefereren. Anderen daarentegen zullen een voorkeur hebben voor het verlaten van de stad, zulks op grond van bij voorbeeld liefde voor de natuur of op grond van de lagere prijs van woningen „op het platteland”. Niet onwaarschijnlijk is dat een niet onbelangrijk aantal mensen die in deze situatie komen, hun heil buiten de steden gaan zoeken en op deze wijze de in vele opzichten nu reeds wankel economische en financiële positie waarin in het bijzonder de grote steden door hun bevolkingsverlies in het recente verleden zich nu al bevinden, nog verder gaan verzwakken.

5. De demografie

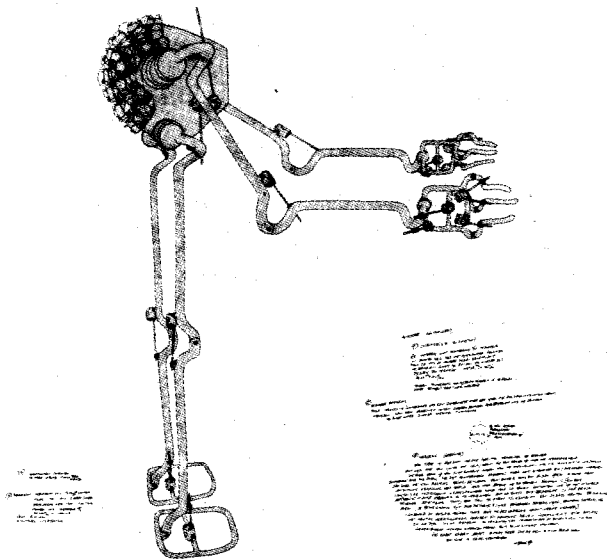
Technologische ontwikkelingen als hierboven globaal zijn aangegeven vinden plaats in een bepaalde sociaal-economische omgeving die onder meer bepaald wordt door demografische factoren. Het is zinvol het verband tussen beide te onderzoeken en na te gaan in hoeverre er in de demografische ontwikkelingen een compensatie kan worden gevonden voor de sociale problemen die de technologie kan oproepen, respectievelijk in welke mate deze effecten versterkt gaan optreden.

Momenteel is een belangrijk deel van de toeneming van de werkloosheid, gegeven de relatief hoge jeugdlonen, het gevolg van de toetreding van grote aantallen jongeren op de arbeidsmarkt. Het aantal jongeren is evenwel bezig snel te verminderen. De recente lage geboortecijfers zullen er in de toekomst voor zorgen dat het aantal jongeren dat zich op de arbeidsmarkt voor de eerste maal aanbiedt steeds geringer zal worden. Niettemin zijn hun aantallen nog zeer aanzienlijk.

Eén van de gevolgen hiervan zal vermoedelijk bestaan in een relatief sterk dalend loon voor jongeren. Het lijkt niet geheel uitgesloten dat dit ook met zich brengt dat toekomstige inkomens voor de middelbare leeftijden lager zullen worden dan voorheen het geval was. Vooralsnog lijkt het verantwoord om te stellen dat de groep jongeren numeriek sterk aan het afnemen is, respectievelijk zal afnemen, maar hun gemiddelde inkomens, zeker relatief, maar waarschijnlijk ook absoluut, op de middenlange termijn laag zal blijven.

Aan het andere einde van de leeftijdsverdeling staan de ouderen, beter gezegd, de gepensioneerden. Om verschillende redenen groeit de groep gepensioneerden aanzienlijk. Ten eerste worden de mensen steeds ouder, mede als gevolg van de in de medische wetenschap plaatsvindende technische ontwikkelingen. Dit doet hun aantal toenemen. Voorts zal hun aantal sterk gaan toenemen doordat langzamerhand de aanzienlijk sterker bezette relevante leeftijdsgroepen

6) Vanaf hier mede omvattend automatiseerbare en robotiseerbare activiteiten.

de pensioengerechtigde leeftijd gaan bereiken. Dit proces van groei wordt bovendien nog aanzienlijk versterkt door de thans in Nederland waar te nemen neiging eerder met pensioen te (laten) gaan dan vroeger het geval was.

De inkomens die deze mensen verdienen zijn niet slecht en staan niet onder druk. Dit is slechts voor de ambtenaren en degenen die in sterke mate van de AOW afhankelijk zijn wellicht enigszins het geval. Maar het zal politiek moeilijk zijn deze druk al te sterk te laten oplopen. Daar zijn de groepen waarom het hier gaat te groot voor en daardoor ook de politieke risico's.

Globaal geschetst hebben wij dus een toekomst voor ons met een kleinere en afnemende groep jongeren die zeker op de middenlange termijn, relatief lage inkomens zullen hebben en een grotere en toenemende groep gepensioneerden die er op dezelfde termijn qua relatieve inkomenspositie niet zo slecht voorstaat.

De vraag is nu welke invloed deze wijziging in de inkomensstructuur zal hebben op de vraag naar goederen en diensten. Wat is het verschil in uitgavenpatroon van jongeren ten opzichte van ouderen? En welke werkgelegenheidsconsequenties zijn hieraan verbonden? Verlangen ouderen meer producten die arbeidsintensief zijn, zoals diensten van horeca, recreatiebedrijven, overige dienstverleningen enz. en de jongeren meer de nieuwe, geïnnoveerde producten als videorecorders, huiscomputers enz., waardoor automatisch een vraag naar verdere innovatie wordt opgeroepen? Kan men zeggen dat door deze ontwikkelingen de vraag naar niet-geïnnoveerde producten verder zal toenemen ten koste van die naar geïnnoveerde producten? En zou daarin een tegenwicht kunnen worden gevonden tegen de innovatiedrang die eerder ter sprake kwam?

Nog andere vragen komen op. Waar zullen de gepensioneerden gaan wonen? Zullen zij, zoals wij veronderstellen bij de werklozen, althans voor een deel, de stad willen verlaten? Wat voor effecten zal dit hebben voor de stedelijke samenleving? Is dit een additionele bedreiging voor het inkomens- en bevolkingsniveau, in het bijzonder van de grote steden? Waarschijnlijk lijkt dit wel.

Even doorfantaserend is dan vast te stellen dat wanneer de migratie zich voltrekt zoals sommigen vermoeden, namelijk dat, althans ten dele, de ouderen samen met de werklozen aangename woonom-

gevingen buiten de steden gaan opzoeken om daar verder te leven, er een ruimtelijke scheiding tot stand dreigt te komen tussen werkenden en niet-werkenden, beter gezegd tussen inkomensvormers en inkomensbesteders. Ook in de bestedingsgebieden zullen er overigens vanzelfsprekend mensen moeten zijn die werken om aan de verlangens van de niet-voor-de-markt-werkenden, de besteders, te voldoen.

6. Sociale innovatie

Moge het voorgaande slechts een oppervlakkige „filosofie” zijn, niettemin zijn daarin toch een aantal elementen aan te wijzen die zich niet alleen lenen voor kwantitatief onderzoek, maar waarvan bestudering tevens inzicht zou kunnen verschaffen in de sociale spanningen waaraan onze toekomstige maatschappij zou zijn blootgesteld en in feite onze huidige maatschappij reeds is blootgesteld. De kernvraag is in hoeverre het mogelijk is een economie waarin steeds meer mensen worden uitgeschakeld draaiende te houden.

In het in dit artikel beschreven scenario wordt de schijnwerper gericht op de vraag hoe een maatschappij kan voortbestaan als er zéér grote groepen van de bevolking niet meer werken. Daarbij is in het midden gelaten de vraag of in dezen sprake is van werklozen of gepensioneerd. Het verschil daartussen begint trouwens hoe langer hoe meer te vervagen en is misschien ook niet eens zo relevant meer. Waarom het gaat zijn de sociale verhoudingen tussen de steeds kleiner wordende groepen die het geld moeten opbrengen en de inactieven; beter gezegd, tussen de inkomensvormers en de inkomensbesteders. Dit geldt des te sterker wanneer bovendien tussen beide groepen nog een ruimtelijke scheiding zou optreden. Indien dit scenario werkelijkheid zou worden, zou het vredig naast elkaar voortbestaan van beide groepen een zwaar beroep doen op discipline en verbeeldingskracht welke in westelijke samenlevingen zo sterk aanwezig zijn om het zo noodzakelijk complement van economische innovatie in de vorm van sociale innovatie vorm te geven!

7. Epiloog

De luchthartigheid waarmee dit artikel begon heeft in de loop van het verhaal een wat grimmige ondertoon gekregen. Het is niet een leuk scenario, maar er zijn natuurlijk wel andere toekomsten denkbaar. Hoewel? Het is waarschijnlijk niet mogelijk een model te bouwen waaruit blijkt dat er als gevolg van de door de innovatie sterk stijgende arbeidsproductiviteit automatisch een vraag naar arbeidsintensieve producten ontstaat die alle werkloosheidsdreigingen wegneemt.

Het doet ook wat gewild aan „pour les besoins de la cause” een scenario te bouwen waarin de werklozen waarover we eerder spraken, zich op grote schaal aan creatieve bezigheden in en buitenshuis gaan wijden en daarnaast een informele, arbeidsintensieve sector gaan vormen, gespecialiseerd in handwerk en ambacht en zich daarbij aldus werkzaam zijnde en van hun uitkering genietende, mogelijk gemaakt door de intellectuele bollebozen die permanent aan het innoveren blijven, gelukkiger zijn dan zij waren toen zij nog werkten. Nog moeilijker zal het zijn een scenario te maken waarin de technologische ontwikkeling zelf wordt afgeremd.

Welk scenario of model men ook maakt, de technologische ontwikkeling zal daarin steeds een centrale plaats innemen. Van deze technologie en van het antwoord dat de maatschappij daarop heeft zal het afhangen hoe de toekomst er uitziet. Wij hebben verondersteld, en dit mag niet worden vergeten, dat de maatschappij haar traditionele houding tegenover de techniek niet verandert.

Voor de optimisten onder ons zal een verstandig geworden maatschappij het winnen van de negatieve kanten van de technologie. De pessimisten hebben het moeilijker. Schrijvers dezes zouden willen terugkeren naar de aanvang van dit artikel waarin impliciet werd gezegd dat de toekomst in principe onbekend is en voorts willen instemmen met de na de ineenstorting van de Oostenrijks-Hongaarse monarchie in de Weense wijnkelders verenigde bewoners van deze opmerkelijke stad toen zij constateerden dat de situatie van het land hopeloos was, maar niet ernstig.

L. H. Klaassen
W. Eizenga